

FEKETE LÁSZLÓ

A kelet—nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben

A statisztika előtti korok kutatásának, így a késő középkorral foglalkozó gazdaságtörténetnek is egyik legsúlyosabb problémája az, hogy források hiányában a helyi termelőközösségek tevékenysége, azoknak a regionális vagy nemzetközi gazdasághoz való kapcsolódásának kvantitatív leírása szinte lehetetlen. S ha vannak is szórványos adatok, adatsorok, amelyek némi lehetőséget adnak a történeti megismerés kvantitatív módszerének alkalmazására, újabb kételemek merülhetnek fel: vajon a feudális Európa gazdaságtörténetének számba jöhető forrásai képesek-e visszaadni a feudális társadalmi formáció gazdaságának valóságos működését? A források nagyobb része vámkönyvek, kereskedelmi és céhszabályzatok, ár- és bérlimitációk stb. formájában a városi piac gazdaságszervező funkcióját mutatják be, s szükségképpen a gazdasági tevékenységnek azon aspektusai jelennek meg ezekben a forrásokban, amelyek a városi piac névtelen erejének vannak alárendelve. A késő középkori Európa számtalan vidékén még nem törték át a tradicionális gazdálkodás kereteit, s a termelő közösségek jelentős része nem került kapcsolatba a nemzetközi, de a regionális kereskedelemmel sem, ezért a fenti források ezeknek a közösségeknek termelő tevékenységét nem értékelhetik. A javak kontinentális méretű cseréje a maga teljességében jóval később, a 19. század végére alakult ki, a 14. században még csak az európai termelőközösségek szüntelen terebélyesedő keleti és nyugati (északi és déli) szigeteinek a távolsági kereskedelem révén való összekapcsolódásáról beszélhetünk. Az antik hagyományokra visszatekintő Mediterráneum gazdasága mellett ebben az évszázadban erősödik meg Európa északi felének, a Londontól Novgorodig, Stockholmtól Krakkóig terjedő Hanza-kerületnek gazdasági egysége, s e két, eddig meglehetősen önállóan működő gazdasági egység közötti intenzívebb kapcsolatfelvétel is — a Champagne-i vásárok után —, ekkor kezdődik Flandriában, majd néhány évtized múltán a délnémet és más közép- és kelet-európai városok felemelkedésével a szárazföldi kereskedelmi utak sűrű hálózata révén kötődik még szorosabban egymáshoz. A késő középkori nemzetközi kereskedelem egységes hálózatának kialakulása egyik fontos feltétele annak, hogy a termelő közösségek egyre nagyobb számban tudjanak kitörni gazdaságuk lokális kereteiből.

A fentiek figyelembevételével nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a késő középkori Európa északi felének kelet—nyugati irányú gazdasági kapcsolatairól fennmaradt forrás, az 1368/69. évi lübecki, hamburgi, schoneni és oldesloeji *Pfundzoll* és *Pfundzollquittungen* — még ha páratlan is a maga nemében — képes akár töredékesen is többet bemutatni, a Baltikum, a Balti- és Északi-tenger vidéke, valamint Északnyugat-Európa gazdaságának a kereskedelmi forgalomba tükröződő felszínes jellegzetességeinél. Azonban a forrás megszabta durva megközelítés alapján is határozottan megállapítható, hogy a Hanza-területeken a kereskedelmi forgalomba kerülő árucélségek összetételében és cseréjében kelet és nyugat között már jelen vannak a kölcsönös gazdasági függést és egymásrautaltságot erősítő különbségek. Meggyőződésem, hogy a demográfiai fejlődés, a gazdasági és a társadalom súlyos válságán keresztül az európai gazdaság egységes rendszerré szerveződésének geneziséjét a 14. században kell keresnünk. A későbbi évtizedekben és évszázadokban az egyes régiók közötti gazdasági arányeltolódások és szerepcserék ennek a fejlődésnek szüntelen kísérőjelenségei, de a kelet—nyugati munkamegosztás alapvető rendje nem változik, hanem egy növekvő termelés, a kereskedelem és a közlekedés technikájának fejlődése, a forgalomba kerülő áruk nagyobb tömege stb. révén a gazdasági összefonódás tovább erősödik.

A Hanza-városok az 1367. november 19-i kölni gyűlésén, a Dánia ellen indítandó háború költségeinek fedezésére határozták el a *Pfundzoll* felállítását.¹ A *Pfundzoll* értékkvám volt; a kelet—nyugati kereskedelemben kerülő áruk értékének 1/3 ezrelékét, a hajó értékének 1/6 ezrelékét tartoztak a kereskedők fizetni a vámhivatalnak. Az eredeti elnevezés a késő középkori Északnyugat-Európa egyik legfontosabb pénznemére, a flamand pondra utal, minthogy azonban a Hanza-területen különböző nemesfém tartalmú pénzfajták voltak forgalomban, ez a Lübecki márkával együtt a pénz ekvivalens funkcióját is betöltötte, s egyébként a kereskedők a Hanza-területeken forgalomban lévő pénzek bármelyikével lerohatták a vámot. A fennmaradt vámkönyvek csak a kölni konföderációhoz tartozó városok kelet—nyugati tengeri kereskedelmét mutatják be, mivel azonban a háborús szövetséghez csatlakozott valamennyi jelentős vend, porosz, livlandi, holland és zélandi város, meglehetősen teljes képet alkothatunk az 1368. március 18. és 1369. március 10. közötti egy esztendő kelet—nyugati kereskedelmi forgalmának alakulásáról. A vámhivatalok Lübeckben, Oldesloeban és a Schonen-félszigeten, később Hamburgban működtek. Így tulajdonképpen a források segítségével kizárólag a Lübeck—Oldesloe—Hamburg útvonalon áthaladó kelet—nyugati áruforgalmat, részint pedig a Balti-tengeri belső forgalmat ismerhetjük meg. Azonban a fent idézett, a Balti- és Északi-tenger között haladó szárazföldi útvonalon (részben a Trave és Elba folyón, valamint csatornákon) bonyolódott a Hanza kereskedelmi forgalom jelentős része.² Az Ore- és a Beltsundon áthaladó közvetlen tengeri utazás a 14. század végéig nem volt különösebben gyakori, s a háború kezdetétől ezt az utat használó angol, skót, flamand kereskedők utazásait Dánia és Norvégia ellen elrendelt kereskedelmi blokáddal a Hanza-városok hadiflottái teljesen megakadályozták. Egyébként ezen országoknak aktív kereskedelme a Hanza-területtel ekkor meglehetősen jelentéktelen volt. A Kölni Konföderációhoz tartozó, viszonylag nagy forgalmat lebonyolító holland és zélandi városok kereskedői viszont a Hamburg—Oldesloe—Lübeck útvonalon közlekedtek. Az 1368/69. évi vámkönyvekből semmit sem tudunk meg a Hanza-terület kelet—nyugati irányú kontinentális kereskedelméről, illetve csak akkor őrizték meg ezeket az utazásokat — közelebbi nyugati cégmegjelölés nélkül —, ha valamelyik vámhelyen áthaladtak. A vámtisztviselők feljegyezték a hajótulajdonos és a kereskedők nevét, a hajó értékét, a szállított áruféleségeket és ezek értékét, illetve az érték után kivetett vámot. (Mentesültek a vám alól azok a kereskedők, akik a hadsereg ellátását végezték vagy a kölni konföderáció feudális szövetségeseinek szolgálatában álltak.)³ A forrásokból megállapíthatjuk még a hajó származási helyét és keleti útirányát, míg a nyugati irányban tartó hajók útját csak Oldesloe-ig, Hamburgig tudjuk követni. Ez a hiányosság azonban nem befolyásolja számottevően ismereteinket, mert nyilvánvaló, hogy a hajók döntő többsége a bruggei vagy londoni Hanza-kontor felé, kisebb része pedig holland, zélandi, flandriai vagy brabanti kikötőkbe tartott, tehát úticéljuk Északnyugat-Európának földrajzilag pontosan körülhatárolható és gazdaságilag összetartozó régiója volt.

A vámkönyvek tehát a Hanza-terület kelet—nyugati tengeri kereskedelmének adatait tartalmazzák; a forrásokból megállapítható forgalom nagyságrendje már csak a könyvviteli technika viszonylagos kezdetlegessége, a tranzitkereskedelem meghatározott eseteiben alkalmazott vámmentesítések révén is alatta marad a valóságosnak, s a fennmaradt adatok és a valóság közötti eltérés felbecsülése kétes vállalkozás lenne. Azonban az egyes Hanza-városok és vidékeknek a kelet—nyu-

¹ „Vortmer umme desse koste thu dreghende, zo schal en gywelk copman gheven van zynem ghude phundgeld, alze van enem gywelken pund grote enen groten, van zes Lubeschen marken ver Lubesche pennighe, van 9 Zundeschen marken 6 Zundeschen penninghe, van ver Pruceschen marken achte Prucesche pennighe, van 12 mark vinkenoghen 8 vinkenoghen, he wille zeghelen wo he zeghelen wille. Unde desghelikes schollen de schipheren van eren schepen half pundgheld gheven, unde van eren kopschatte unde ghude dat ze voren, dat zik strekket boven kost, schollen ze dun lyke anderen kopluden. Unde dit pundgheld schal en gywelk kopman unde schiphere utgheven van zynem ghube unde schepe by zynem eede.” HR. I. I. Nr. 413.

² A Hanza-terület kontinentális útjaihoz l. *Fr. Bruns—H. Weczerka* 1967. Bd. 2. 137—141. (Lübeck—Oldesloe—Hamburg); 286—362. (Saale—Elba—Weser között); 363—474 (Weser—Rajna között); 520—594. (Saale—Odera között.)

³ HR. I. I. Nr. 469. § 5.

gati kereskedelembe betöltött gazdasági funkcióját és — teljesítőképességét, az áruforgalom struktúráját, a kor kereskedelmi gyakorlatának számos elemét a több ezer adat megőrizte.



A Hanza-kereskedelemben került több, mint 150 féle árucikk közül a legnagyobb forgalmat az Északnyugat-Európából behozott posztóval bonyolították le. Ez a teljes kereskedelmi forgalomnak 28,96 százalékát, értékben számítva 159 291 lüb. M-t tett ki.

A Hanza-városok piacát — a kölni kivételével — az 1360-as években továbbra is a Flandriából behozott különféle minőségű posztó uralta, s ekkor még kevésbé jelentkezik ezen a területen az északnyugat-európai posztócentrumok közötti struktúraváltozás, amely már a 14. század első évtizedeitől megfigyelhető. Nyilvánvaló, hogy a változatlanul magas flandriai posztóbehozatal a Hanza-városok kereskedőinek Bruggeben élvezett privilegizált gazdasági helyzetével függ össze. Ugyanakkor a régi flandriai városok, mint Ieper, Gent, Brugge, Poperinge és Diksmuide mellett növekszik a 14. századtól felemelkedő Lille és Ieper közötti, a Leie-folyó menti kisebb helységek termékeinek forgalma az észak- és kelet-európai piacon. A régiéken kívül az újabb flandriai posztóvárosok között Kortrijk, Wervik és Comines nevével találkozunk legtöbbször a vámkönyvekben és egyéb kereskedelmi szerződésekből.⁴ A később kialakult brabanti posztóipar a 14. század második felére a flandriaival teljesen egyenrangúvá vált. Ennek ellenére a három legnagyobb posztóváros Mechelen, Brüsszel és Leuven termékeivel szórványosan találkozunk, s a kisebb városok, mint Tienen, Diest, Aerschot, Lier, Hertogenbosch posztói csak elvétve fordulnak elő a Hanza-kereskedők portékái között.⁵ A brabanti posztó ekkor inkább Köln és az Alsó-Rajna-vidék más városainak közvetítésével szárazföldi úton került Közép-Európába, de a század végén már nagy mennyiségben szállították a porosz Hanza-városok kereskedői Sziléziáig, Kis-Lengyelorszáig és tovább.⁶

⁴ G. Lechner 1935. I. 85., 90., 126., 190. (Wervik); II. H. 2. (Comines); I. 88., 90., 100., 381. (Poperinge); HUB IV. Nr. 353. (Brugge, Valenciennes, Wervik, Ieper, Diksmuide, Gent, Kortrijk); HUB IV. Nr. 296. (Brugge, Gent, Ieper); HUB IV. Nr. 510. (flandriai posztó); HUB III. Nr. 506. (Gent, Kortrijk, Ieper); HUB III. Nr. 596. (Comines, Wervik).

⁵ HUB III. 506. (Leuven, Mechelen, Brüsszel) — G. Lechner 1935. I. 185. (Hertogenbosch). Ugyanakkor a porosz Hanza-városok és a Német Lovagrend már a 14. század közepén érdekelték voltak a brabanti posztóval való kereskedelemben. Miután a porosz városok kereskedői panaszirattal fordulnak III. Jánoshoz, Brabant hercegéhez a posztó minőségét és méreteit illetően, a herceg elrendeli 1350. március 18-án, hogy „Ende engeene andere stede noch dorpe binnen onsen lande van Brabant en sullen haer lakenen mogen tekenen na desen voerscreven tekenen in al geenre manieren, daerne die lyste van Lovene legt.” HUB III. Nr. 677. A porosz Hanza-városoknak 1394. január 18-án, a dán vizeken elszenvedett károkról összeállított jegyzéke már a Balti-tengeri kereskedelemben kerülő brabanti posztó tetemes növekedését mutatja. I. HR I. 4. Nr. 185.

⁶ W. Kehn, 1968. 75., 85. p. — M. Lemosse—M. Boulet 1950. 331. — Székely Gy. 1968. 15. — H. Wendt, 1916. 30. Közép- és Kelet-Európa felé a brabanti posztó egyik legnagyobb közvetítőcentruma Köln. A 14. század közepén a nyugat-flandriai és észak-francia posztóvárosok termékeivel szemben a brabanti posztó forgalma a meghatározó; a század végére azonban az angol posztó minden más terméket felülmúlt. I. Fr. Irsigler, 1979. 62—72. A brabanti posztó Anklam közvetítésével is eljutott Lengyelországba, Magyarországra, Litvániába és Ruténiába. I. KDKM, 1878. Nr. 74. (1390. január 12.) Három krakkói polgár kassai kereskedők ellen 1405. május 23-án kelt panaszlevele is mutatja, hogy a magyarországi városok kereskedőpolgársága rendkívül nagy mennyiségben vásárolt brabanti eredetű posztót: „... wir denen erben mannen Heynrick Smyt, Martino Scholtis, Nycolao Bertoli purgern czu Crokaw und irre gesellschaft und yren erbin vor dreyhundert Stregenische tuch iczlichen um sechs guldin und eyn ort in feynem golde ungerischer muencze und vor czwenzik lang von Thynen iczlichen um seben und czwanzik guldin mynner eyn ort owch in feynem golde ungerischer muencze (dy wir) von yn gekawt vud folkoemelich entpfangin in den benuempten anslang recht und redlich schuldig sein czwey tuwendert virhundirt und czehen guldin als vor bedewtet is in feynem golde ungerischer muencze...” St. Kutrzeba, 1902. Nr. 4.

Az 1350-es évekig Anglia posztótermelése az északnyugat-európai posztócentrumokhoz viszonyítva szerénynek mondható, de éppen ezekben az években, évtizedekben az iparág helyzete megváltozik. A 14. század második felében az angol posztótkivitel 50 év alatt legalább nyolcszorosára, évi 5 ezerről 40 ezer végre emelkedett, s ezzel párhuzamosan a gyapjú kivitele évi 35—40 ezerről 15 ezer zsákra csökkent.⁷ Az angliai posztókereskedelem terjedésének a vend Hanza-városok igyekeztek útját állni, illetve a flandriai posztóhoz hasonlóan a bruggei kontor előírásainak alávetni. Az 1350/60-as években egy sor olyan rendelet született, amely megtiltotta az angol posztó behozatalát a Hanza-területekre.⁸ Ennek ellenére az 1368/69. évi vámkönyvekben a *panni anglici* viszonylag gyakran előfordul, s ezeket a szállítmányokat elsősorban az Angliával élénk kereskedelmi forgalmat lebonyolító porosz Hanza-városok kereskedői hozták be a Balti-tenger vidékére.⁹ A vámkönyvek még az angol posztótkivitel nagy felfutása előtti időszakban készültek, ugyanis míg 1366 és 1368 között évente átlag 1690 vég posztót, addig 1392 és 1395 között már 7827 vég posztót vittek ki a Hanza-területre.¹⁰ Az angol posztó nagyobb része azonban már ekkor is a London—Antwerpen—Köln útvonalon jutott el a kontinens piacaira. Általában a források igen ritkán — az 1368/69. évi vámkönyvek például egyszer sem utalnak az angol posztó közelebbi előállítási helyére, s hogy a londoni, oxfordi, Beverley-i, colchesteri, Norwich-i, hulli és más városok posztói egyaránt előfordulnak a Hanza-területen, azt csak a minőség szerint megállapított érték és kivetett vámok különbségeiről feltételezhetjük.¹¹

Hollandból származó posztóval a vámkönyvekben nem találkozunk, jóllehet nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ha szerény mennyiségben is, a holland posztó már a 14. század második felében megjelent a Balti-tenger vidékének piacain. A holland posztótermelés és -kereskedelem felfutása az 1420-as évektől kezdődött, s csak ez időtől kezdve jelentett komoly konkurrenciát — az angol posztóval együtt — a flandriai és a brabanti posztóvárosok számára.¹²

A behozott posztómennyiség nagyobb részét csak mint *pannus*, *pannus pulcher*, *pannus sericus*, ritkábban *wand*, *salun*, *sagum* néven írták be a vámkönyvekbe, s bár közelebbi származási helyüket nem ismerjük, az útvonal alapján bizonyos, hogy az északnyugat-európai posztócentrumokból kerültek a Balti-tenger vidékére. Ugyanígy a *sarduk* vagy *sardok* nevű, félig lenből, félig gyapjúból készült olcsó, durvább minőségű textilja is.¹³ Talán csak a *pannus griseus* elnevezés

⁷ E. M. Carus-Wilson—O. Coleman, 1963. 122., 138. 1 vég = 24 yard x 1½—2 yard, 1 zsák = 364 lb uo. 12/16.

⁸ Az Anglia és Flandria között támadt politikai ellentétek is nehezítették az angol posztókereskedelem helyzetét a 14. sz. második felében. Jóllehet a Calais-i angol gyapjúra és posztóra vonatkozó árumegállító jog felállítását követően III. Edwárd továbbra is biztosította a Hanza-kereskedők posztóvásárlásait. HUB IV. 8. Ld. még HUB III. 231., 597.

⁹ G. Lechner 1935. I. 4. 100., 409., 500., II. H 11., 69., 70., 72., 73. HUB IV. 1., 5., 7., 76.

¹⁰ E. Power—M. M. Postan, 1951. 407.

¹¹ Ehhez a problémához általában I. M. Amman 1954. 1—61. Különösen 19 passim. Az 1277. és 1399. közötti esztendőkből fennmaradt angliai vámkönyvekben mindössze egy esetben tűntették fel a posztó közelebbi származási helyét. Eszerint 1303. augusztus 26-án egy rostocki kereskedő Bostonból skarlátszínű, Beverley-ből származó posztót vitt ki 4 £ értékben. I. K. Kunze, 1891. Nr. 373. Az összes többi esetben a posztó „csomagolása” vagy méretei szerint I. K. Kunze 1891. Nr. 323, 3., 326,6.; 327.; 376.; 281., 285. (*panni curti*, *panni largi*, *panni longi*, *panni stricti*, *panni cordis ligati*). Minőség szerint: I. K. Kunze, 1891. Nr. 11., 319, 12.; 350.; 355. (*panni crinibu: panni de burello*). Színük szerint: I. K. Kunze 1891. Nr. 204.; 217.; 323,6.; 334,4. (*cc loratus*, *strangulatus*, *griseus*, *tristis*, *blanket*, *in grano*).

¹² R. van Uytven, 1961. 378 pp. — H. van der We, 1965. 9.

¹³ G. Lechner, 1935. I. 25., 29., 310., 549., 559., 565., 584., 587/588., 596—598., 60 1057 1058., 1064., 1068., 1072. stb. Vö. I. 143., 513., 1272., II. H. 55. (*sarduk*).

takar Braunschweigben, vagy más északnémet területen előállított posztót, amit a Hanza-kereskedők vittek ke Északnyugat-Európába.¹⁴

A posztó mellett minden más, Északnyugat-Európában készített iparcikk behozatala jelentéktelennek bizonyult. A vámbejegyzések között csak fegyverekkel, lövedékekkel (*schote*), lábbelivel, haranggal, horgonnyal, zsákokkal, csészékkel, üstökkel, ollóval, szatócsáruval (*tunnae instibrum*) találkozunk a Hanza-területre behozott iparcikkek között. A késő középkori kereskedelmi gyakorlatból eredően a behozott iparcikkek teljes körét az 1368/69. évi vámkönyvekből lehetetlen összeállítani. Egyrészt a Hanza-kereskedők döntő többsége erősen korlátozott tőkeerejénél fogva iparcikkokkal csak kis tételekben kereskedtek; másrészt a késő középkori kereskedelmi üzletágakban szakosodásról még csak egy-egy árucikk esetében beszélhetünk, s az áruk ezen csoportjánál a szakosodás a későbbi évtizedekben sem jellemző. Ugyanakkor a vagyonos kereskedők is a háborús események, politikai ellentétek, vagyonek Kobzások, hajótörések, rablások miatt meglehetősen nagy kockázatot voltak kénytelenek vállalni, s ezt mérséklendő, árucikkeiket megosztva, kis tételekben szállították, egyidejűleg több hajónak harmadát, ötödét, tizedét bérelve. Tehát a kereskedő az eladott kelet-európai árucikkeiért cserébe Bruggében, Antwerpenben, Dordrechtben vagy másutt iparcikkeket csak kis tételekben vásárolt, vagy ha nagyobb tételben, ezeket megosztotta, az árut ládában, vesszőkosarakban, hordókban ömlesztve helyezte el. (René Doehaerd által kiadott antwerpeni vámkönyvek rendkívüli részletességükénél fogva kitűnően mutatják be, milyen jól megfért egymás mellett a kereskedők kosaraiban a szárme és a szárított hal, a délgymölcs és a szatócsáru.¹⁵) A hamburgi, Oldesloe-i, Lübecki vámhelyeken az erős napi forgalom miatt sem volt arra mód, hogy a behozott iparcikkeket részletesen számba vegyék, ezért a tisztviselő a ládába, kosárba, hordóba pillantva ezeket az árucikkeket csak mint *aliae res*, *alia bona*, *diversa*, *bona*, *mercimonia*, *institoria* stb. jegyezte föl megbecsülve azok hozzávetőleges értékét.¹⁶ Az *aliae bona* és egyéb elnevezés alatt összefoglalt árucikkek értéke 55 779 lüb. M. 8 Sch. volt, ami a teljes forgalomnak 10.14 százalékát alkotta.

A Hanza-kereskedők által az északnyugat-európai piacokról behozott iparcikkek közül más forrásokban előfordulnak mindenféle konyhafelszerelések, vérték, különféle vas- és rézárúk, ónozott lemezek, ötvösmunkák, üvegedények, ablaküvegek, harisnyák, kabátok, bizonyos flamand nadrágfélék, selyemszövetek, tömlők, szövöszékek, szépítőszerek és egyházi énekeskönyvek is.¹⁷

A korábbi szakirodalom fantasztikus méreteket és kiemelkedő fontosságot tulajdonított a késő középkori európai fűszerkereskedelemnek.¹⁸ Ez az 1368/69. évi vámkönyvek és más források alapján a Hanza-területen nem igazolható. A Hanza-kereskedők elsősorban Bruggében és Antwerpenben vásárolták az itáliai kereskedők által behozott fűszerféléket — a borsot, gyömbért, köményt, fahéjat, sáfrányt —, de korántsem akkor a mennyiségben, hogy a kelet—nyugati árucseré struktúrá-

¹⁴ III. Lajosnak Flandria grófjának, Brabant hercegének 1360. június 14-én kelt privilégiumában is utalása történik a kelet felől behozott szürke posztóra: „Item van elken grawen lakene, dat men bringhet van oostwaert (a Lille-i másolatban: quon a maine de devers Alemaigne F. L.), eenen d. sterl.” HUB III. Nr. 499. Utrechti Florenz 1389. szeptember 3-án kelt oklevele — amelyben különféle szabadságokat ad az Amsterdam és Dordrecht között közlekedő Hanza-kereskedőknek — is megemlíti a szürkeposztót: „Item elc pac grau Oestersche laken of gheverwet, die van oestwaert comen, ene labay.” HUB IV. Nr. 980. § 1. l. még G. Lechner, 1935. I. 64., 514., II. Str. 6.

¹⁵ R. Doehaerd, 1947. 83.

¹⁶ G. Lechner, 1935., I. 24., 50., 51., 78., 90., 213., 217., 219., 226., 287., 298., 312., 328., 348., 523., 533., 620., 621., 669., 1065., 1068., 1081., 1082., 1084., 1106. stb.

¹⁷ HUB III. Nr. 624., HUB IV. Nr. 82. § 1. 234. § 4., 434 A 4., 488., 807A1., 965. § 1., 980., M. P. Lesnikov, Af. 1. 144 v. 28. Bár Vicko von Geldersen hamburgi kereskedő üzleti könyvei szerint nemcsak a mindennapos használati tárgyakat, ruha- és szövetféléket, hanem a keleti fűszereket, a Mediterráneum vidékéről származó drága élelmiszereket is az úgynevezett szatócsárúk körébe sorolták. I. E. v. Lehe, 1966. 31—34.

¹⁸ W. Abel, 1980. 31. — M. Lemosse — M. Boulet, 1950. 238. — J. Kulischer, 1928. Bd. I. 253/254.

ját valamelyest befolyáshatta volna.¹⁹ A Velencével közvetlen kapcsolatot fenntartó königsbergi Hanza-kereskedő, Hiedebrand Veckinchusen üzleti könyveiben is ritkán történik utalás fűszervásárlásra.²⁰ Valamivel kiterjedtebb fűszekenkereskedelmet folytattak a Német Lovagrend fősáfárai; Königsberg teljes évi behozatalának 5,8 százalékát alkották a fűszerek és mediterrán áruk az 1390 és 1405 közötti időszakban.²¹

A fűszereknél nagyobb mennyiséget tett ki a Mediterráneum vidékéről származó élelmiszerek behozatala. Olivaolajból 4263 lüb. M. 8 sch. értékben vásároltak Északnyugat-Európa piacaira Hanza-kereskedők. Az Itáliában termesztett 1505 lüb. M. 9 sch. értékben behozott rizs sem éppen csekély, a cukor, a mákolaj, füge, dió, mandula és egyéb déligyümölcs forgalma azonban a fűszerfélékhez hasonlóan jelentéktelen.²²

A fentiekhez hasonlóan jellemezhető a 2291 lüb. M. értékű borbehozatal. A Hanza-terület italfogyasztásában a sör a meghatározó, bár a zordabb éghajlati viszonyok ellenére az északabbra fekvő területeken ez idő tájt a szőlőművelés nem volt teljesen ismeretlen. A behozott bor magas ára miatt — hatszor, nyolcszor, a *malvasi* esetében tizenötször-húszszor drágább, mint a sör — csak luxusigényeket elégített ki. A csekély mennyiség mellett, a választék rendkívül nagy. A Hanza-városok piacain az elzászi, Poitbu-i, Gascogne-i, ír, walesi, angol, portugál, spanyol, görög borok egyaránt megvásárolhatók.²³ Magyar bort kifejezetten nem említenek a 14. századi Hanza-források.

Az 1368/69. évi vámkönyvekben a forgalomba kerülő árucikkek közül a só a harmadik helyet foglalja el. A hamburgi vámhivatal feljegyzései között nyugatról érkező kereskedők a nyugat-francia tengerpartról Brouage-ból, Bourgneufből, Noirmoutier-ből és Oleronból, Portugáliából Aveiróból, Setubalból és Alicante környékéről, Angliából Newcastle környékéről a Balti-tenger vidékére nem szállítottak sót.²⁴ A sókereskedelem ekkor még nem lépett ki a Hanza-területről, a só csak néhány évtized múlva válik a kelet-nyugati áruforgalom részévé. A nyugat-francia tengerpartról származó só, a *bayessch salt* ugyan már a 13. század közepén előfordul a Hanza-forrásokban, de csak a 14-15. századfordulótól, Holland és Zéland gazdasági felemelkedésétől, s a porosz-holland kereskedelmi kapcsolatok megerősödésétől multa felül a Balti-tenger vidékén forgalomba kerülő lüneburgi só

¹⁹ G. Lechner, 1935. I. 88., 179., 181., 185., 510., 594., 798., 850., 851., 857., 1190., 1356—1358., II. H 61.

²⁰ M. P. Lesnikov, 1973. Af 6., 11. r. 2—5., 74 r. 3., 84. r. 17., 179. r. 16., 179. v. 24.

²¹ F. Renken, 1937. 165.

²² G. Lechner, 1935. I. 172., 174., 175., 193., 498., 501., 507., 510., 513., 517., 841., 849., 851., 855., 860., 1355—1358.; HUB III. Nr. 444., 607., 621., 624. (rizs) I. 735., 1165., 1174., 1189., 1198., 1215., 1228., 1232., 1236., 1238., 1239., 1242., 1279., 1282., 1294., 1295., 1298., 1355—1358. (olivaolaj) I. 129., 175., 859., 1298., II. H 7—10., 22., 27—30., 42., 43., 45., 46., 48., 56., 58., 64. (déligyümölcs).

²³ „vina rubea et alba, que regnum nostrorum Angliae ac terras Walliae et Hibernie” (angol, wales-i és ír bor) HUB III. Nr. 424. „corts wiins” (Poiteu-i bor) HUB III. Nr. 499.; HUB IV. Nr. 968. „Vranxe wine” (francia bor) HUB III. 486. „vyn de Gascoigne” (Gascogne-i bor) HUB II. Nr. 252.; HUB IV. 49. Nr. 990. „Dou royaume de Galice vient... vin” (galíciai bor) HUB III. 419.; HUB IV. Nr. 488. „des viens del Rochel” (La Rochelle-i bor) HUB IV. Nr. 806. „kort vijn, malemezeye, garnate, Griec of diergelike” (Saint Jean d'Angeley-i, granadai, görög bor) HUB IV. Nr. 980. § 1. „vin blanc de Vivero” (viverói bor) HUB IV. Nr. 490. „van wyne op Torrolt market” (?) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 115. v. 5.

„spanches wyn” (spanyol bor) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 6. 28. r. 2. „soytes wyns” (?) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 6. 28. r. 17. Ezek mellett természetesen forgalomban voltak még különféle rajnai borok és az úgynevezett „Landwein”, ami alatt valószínűleg a Hanza-terület nem kifejezetten bortermelő vidékeiről származó, savanyú, rosszabb minőségű bort kell értenünk. G. Lechner, 1935. I. 185., 204., 410., 426., 505., 506., 518., 735., 771., 781., 799., 854., 856., 1172., 1193., 1194., 1206., 1257., 1355.

²⁴ Egyedi eset lehet a viverói Affonso de Ferrol és a danzigi Jehan Westfal 1375. január 15-i kereskedelmi szerződése, melyben a portugál kereskedő 50 hordó bor mellett, sót is szállít porosz üzletfelének Sluisbe. HUB IV. Nr. 488. L. még. M. Lemosse—M. Boulet, 1950. 288.

menyiségét.²⁵ Az 1303-ból fennmaradt bostoni vámkönyvek szerint a Hanza-kereskedők Angliából is hoztak be sót, s a személynevek alapján feltételezve — Ricard de Stralleshof, Oliver de Gutland, Nicolaus Elbe de Stavere, Hillebrond de Estlund, Tidemann de Minstre — a Hanza-terület számos pontjára eljuttatott, de a későbbi forrásokban már nem találunk angliai eredetű sóra történő utalásokat.²⁶

A 14. században a Hanza-terület sóellátását elsősorban a lüneburgi sóaknák biztosították, jelentős volt a kontinentális Hanza-városok ellátása szempontjából a hallei sóbányászat, míg a Kolbergben bányászott só Pomeránia szükségleteit fedezte. A lüneburgi sóbányászat a 14. században élte virágkorát, a sóaknából kitermelt mennyiség 1350-ben 596 160 mázsa (kb. 29 808 tonna) volt, s csak később az olcsó nyugat-francia, úgynevezett *zöld* só-nak a Hanza-területekre való behatolásával csökkent a termelés.²⁷ A Hanza-kereskedők egy év alatt összesen 61 775 lüb. M. 9. Sch. értékű sót szállítottak Oldesloen és Lübecken keresztül a Schonen-félszigetekre, Skandináviába, a Baltikumba, a vend, porosz és mecklenburgi Hanza-városokba. A források szerint 1 Last só (kb. 1900 kg) értéke 10 lüb. M. körül ingadozott, így a Lübecktől északra és keletre eső vidékek behozatala közel 6200 Last (kb. 11 735,25 tonna), Lüneburg évi termelésének 40%-a volt. Minden más vidéket felülmúlva, egyedül a Schonen-félszigetre 1368. június 24. és szeptember 30. között 2500 Last (kb. 4750 tonna) sót szállítottak a Hanza-kereskedők.²⁸ S bár Schonen egyben nemzetközi vásár is volt, a behozott posztó, lenvászon, lábbeli, szatócsáru, horgony, kötél, malomkő, sörfűzőüst, liszt, sör, szalonna stb., a só mellett csak szerény mennyiséget tett ki. A hatalmas mennyiségű sót a félszigeten levő tartósítózemek használták fel a kifogott hering konzerválására. Lübeck schoneni tisztviselőinek (*vogten, advocati*) 1368-ban készült feljegyzései szerint egyedül a vend Hanza-városok termelése 34 000 hordó heringre becsülhető. Bár az egykori vámkönyvek és a schoneni gazdasági feljegyzések számadatainak összevetése számtalan téves következtetés forrása lehet, ebben az esetben a Schonenből kivitt hering mennyisége és a tartósítás céljára behozott só közötti arány reálisnak mondható.²⁹

A Schonen-félszigeten konzervált hering a Hanza-kereskedelem egyik legfontosabb kiviteli cikke volt, s csak a holland mélytengeri heringhalászat kialakulása löri meg a 15. századtól a Hanza-kereskedőség monopol piaci helyzetét. A források szerint a schoneni hering a Hanza-terület Anglia, Flandria, Brabant, Franciaország, Lengyelország és Magyarország piacain egyaránt előfordult.³⁰

A hering mellett a Hanza-kereskedelem másik legfontosabb élelmiszerkiviteli cikke a vaj volt. A vaj, a szalonnával (1671 lüb. M.) és a fókaszírral (814 lüb. M.) együtt 28 579 lüb. M. értékben került az északnyugat-európai piacra, ami a teljes

²⁵ A „bayessch salt”-ra való utalást l. HUB I. Nr. 573. Más flandriai források, noha csaknem bizonyos, hogy a nyugat-francia tengerpartról származó lepárolt sóról van szó, általában nem említik annak közelebbi származási helyét. l. pl. HUB III. Nr. 452. §§ 22., 37. A flandriai sófőzőüzemekben a nyugati francia só egy részét tovább tisztították; erre utal III. Lajosnak 1360. június 14-én kiadott oklevele is: „Item van scepen, van masten, die vercocht werden int zwen, daerof sal men gheven van elken pond grote twee gr.” HUB III. Nr. 499.

²⁶ Az 1303. évi bostoni vámjegyzékeket l. K. Kunze, 1891. Nr. 373. A 14. század második felében keletkezett néhány, a Hanzára vonatkozó angliai forrásban előfordul a „seel gros, ce vient del baye” (1384) vagy a „seel de la Baye” (1380) kifejezés. Ezekből az oklevelekből egyértelműen kiderül, hogy a nyugat-francia tengerpartról származó sót a Hanza-kereskedők szállították, s Angliában rövid időre kikötvé folytatták útjukat a Balti-tenger felé. l. HUB IV. Nr. 672., 806.

²⁷ W. Fellmann, 1961. 1. és 3. sz. mell., — L. Zenker, 1906. 18.

²⁸ G. Lechner, 1935. I. 904—1055.

²⁹ A vend Hanza-városok schoneni heringkiviteléhez l. D. Schäfer, 1887. XL. K. G. Hildebrand, 1954. 90. vö. A. Braun, 1926. 140. Az 1368/69. évi vámkönyvek szerint a 62 186 lüb. M. értékben kivitt hering hordónkénti ára 0,75—1,5 lüb. M. között ingadozott. l. G. Lechner, 1935. 59.

³⁰ R. Doehaerd, 1947. 83.; HUB III. Nr. 92., 93., 396., 497., 499.; HUB IV. Nr. 68—70., 78., 82:1, 213., 310. — K. Kunze, 1891. Nr. 12., 215., 219., 245., 319,2., 327,12., 344., 345. 370., 371.; — H. Helbig, 1973. 139. — G. Lechner, 1935. Nr. 1369., — E. v. Lehe, 1966. 37—39. A schoneni heringet említik a lembergi, a radziejewoi vámtarifák: ide a thorni kereskedők szállították. l. HUB III. Nr. 559. Th. Hirsch, 1858. 172. Hasonlóképpen Sopron 1394. évi vámkönyvében is előfordul a hering. l. L. Fejérpataky, 1855. 145.

kereskedelmi forgalomnak 6,3%-át alkotta. A vaj legnagyobb részét a skandináv területen vásárolták össze a Hanza-kereskedők; s bár a skandináv valamint a holland és fríz paraszti tejgazdaságok kialakulását a szakirodalom évszázadokkal későbbre teszi, sajátságos, hogy már az 1368/69. évben ilyen nagy tömegben, hozzátéve főlegesen 600 Last (kb. 1500 tonna) mennyiségben termeltek kivitelre vajjat a skandináv területek.³¹

Az újkori Európa kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolataiban a királyi Poroszországból, Warmiából, Kujaviából, Nagy-Lengyelország északnyugati vidékeiről, Kelet-Poroszországból és Livlandból Nyugat-Európába, a 16. század végétől Itáliába is exportált gabona meghatározó szerepet játszott, s az európai munkamegosztás és kölcsönös gazdasági függés megerősödésének fontos tényezője volt. S ha a késő középkori gabonaforgalom nagyságrendje nem is vethető össze a 16/17. század fordulóján évi 100—130 000 Last (kb. 250—300 000 tonna) mennyiséget kitevő exporttal, az kétségtelen, hogy a Balti-tenger vidékének gabonakereskedelme a 13/14. századig nyúlik vissza. Az 1368/69. évi Hanza-kereskedelemben 13 863 lüb. M. 4 Sch. értékű gabona került exportra, ami a kereskedelmi forgalomnak alig több, mint 3%-át alkotta.³² Már a kis mennyiség is mutatja, hogy a késő középkori és újkori gabonakereskedelem alapvetően különbözött egymástól, s a különbségek okai rendkívül összetettek. Közismert, hogy az élelmiszerfogyasztás, de különösen a gabonafogyasztás szokásai rendkívül szabottak, ezért csak egy jól szervezett nemzetközi kereskedelem képes távoli területek lakosságát az alapvető élelmiszerekkel viszonylag zavartalanul ellátni. A 14. század az egyes régiók funkcionális együttműködésén alapuló nemzetközi piac, a rendszeres kelet—nyugati kereskedelem keletkezésének időszaka, s ennek zavartalan és rendszeres működéséről még nem beszélhetünk. E sajátságos körülmények miatt a nemzetközi gabonakereskedelem csak a 15. század végétől kezd kialakulni, eddig az ideig a városi lakosság ellátását szerte Európában a helyi és regionális piacok hálózata biztosította; s ha a nemzetközi forgalomba már korábban is került nagyobb mennyiségben, ez a gabonakereskedelem spekulatív jellegű és többnyire rendkívüli időjárási események következtében ellátott rossz terméskilátások stb. magyarázzák. A két korszak piaci mechanizmusai is alapvetően különböznek egymástól. A késő középkori lokális és regionális piacon a gabonaár alakulásában egy negatív korreláció érvényesült: a bőséges termés esetén alacsony volt a gabona ára, míg rossz vagy gyenge termés esetén a gabonaár felszökött; magas árak esetén a piac kiterjedésével, alacsony árak esetén pedig a piac összszugorodásával követi ezt az ármozgást. A 16. századtól, miután Amsterdam a gabonakereskedelem nemzetközi központjává fejlődött, a helyzet megváltozott. Az amsterdami piacra érkezett gabona több mint 80%-a a Balti-tenger vidékéről származott, s az exportáló városok gabonaárai az amsterdami árral voltak szoros korrelációban, vagyis a lengyelországi és a livlandi lokális és regionális piac ármozgását is az amsterdami gabonapiacra jelentkező, az északnyugat-, nyugat- és dél-európai piacok felvevőképességét tükröző árak határozták meg. S az Amsterdamból tovább exportált gabona piacának térbeli kiterjedése — fordítva, mint a késő középkori lokális és regionális piac esetében — alacsony áraknál megnövekedett, magas áraknál összszugorodott.³³

A 14. század folyamán Északnyugat-Európa magasan urbanizált vidékeire rendszertelenül, s csak kisebb mennyiségben szállítottak gabonát a Balti-tenger vidé-

³¹ G. Lechner, 1935. I. 86., 91., 92., 94., 208., 212., 213., 215—217., 219., 226., 229., 232., 234., 240., 244., 246., 362., 363., 365—367., 370., 375., 376—379., 384—386., 525., 536., 539., 541., 542., 630—632., 634—640., 648., 651., 654—656., 680., 681., 683., 686., 865—876., 1110., 1112—1116., 1118., 1127—1129., 1359—1363. HUB III. Nr. 63., 183., 396., 462., HUB IV. 76., 82. § 1.; 25. § 25., 343. § 26., 794., 795., 902., 965. § 1. 980. A Baltikum vaj- és fókazsír kiviteléhez I. W. Steida, 1887. I. A. 2., 7., 10., 22., 23., 26., 33., 34—37., 39., 40., 47—55., 58., 65.

³² G. Lechner, 1935. 1—4. diagram. A gabona az 1565—85 közötti években 66%-át az 1595—1615. közötti években 71%-át, 1625—1646. közötti években pedig 80%-át alkotta a teljes lengyelországi exportnak értékben számítva. A. Maćczak, 1971. 29.

³³ B. H. Slicher van Bath, 1960. 216—227. Vö. 1966. 142. vö. W. Achilles, 1959. 32—55. kül. 43—49.

kéről és a Baltikumból,³⁴ jöllehet az 1315—1317 között fellépett éhínség óta a városok ellátása krónikus volt. Flandria és Brabant városai a népesség és a mezőgazdasági termelés tartós egyensúlyhiánya miatt még a normális években is behozatalra szorultak, s a korábban jelentős gabonakivittelt lebonyolító városok — mint például Leuven — a 14. század végén belső szükségleteit is nehezen tudta fedezni; ezért a *Leden*-kollégium élén álló Gent, Brugge és Ieper protekcionista gabonakereskedelmi gyakorlatot vezetett be.³⁵ A németalföldi városok gabonaszükségletét Picardiából, Artois-ból, Cambray-ból és Észak-Franciaország más vidékeiről, valamint egyre csökkenő mennyiségben Angliából Gent, Dounai és Tournai kereskedőinek közvetítésével igyekeztek biztosítani, de az 1370-es évektől a gabonatermelés krízisét élő Észak-Franciaország mellett valószínűleg ekkor kezdik nagyobb mértékben kihasználni a németalföldi kereskedők a Balti-tenger vizékén kínálkozó importlehetőségeket.³⁶ A Hanza-területekről származó gabona behozatalában a holland kereskedőség szerepe már a kezdetektől figyelemreméltó. Először V. Vilmos Holland grófja a Rajna, Maas, Waal, Leck és Merwede folyón érkező kereskedőkkel szemben 1355-ben Dorchehtnek ad árúmegállító jogot.³⁷ A későbbi évtizedekben, Bajor Albert herceg uralkodása alatt született számos privilégium biztosította a Hanza-kereskedők számára a gabonakereskedelem szabadságát Henegouwenban, Hollandban, Zélandban és Frizlandban.³⁸ Mivel ezek a területek ekkor még gabonából önellátóak voltak, kereskedők rendszeresen szállítottak búzát, árpát és zabot az antiwerpeni gabonapiacra. Ezért a Hanza-területekről származó gabona behozatala nem annyira Holland és Zéland városainak ellátását kívánta biztosítani, hanem inkább egy sajátosan holland üzletág keletkezését figyelhetjük meg a 14. század végén, amely teljes nagyságában a 17. század elejére fejlődött ki.³⁹

A Hanza késő középkori gabonakereskedelmében sajátos helyet foglal el Norvégia. Az ország kedvezőtlen éghajlati viszonyai miatt behozatalra szorult ebből a létfontosságú élelmiszerből, s a korábbi időszak angliai és skóciai szállítmányai után, a 13. század közepétől teljesen a Hanza-kereskedők uralták a bergeni piacot. A lübecki kereskedők Észak- és Nyugat-Norvégia, a rostockiak Kelet-Norvégia ellátását biztosították, s a gabona egy része Izlandra is eljutott.⁴⁰ A lübecki exportgabona mindenekelőtt a kereskedőpolgárság Rügen-szigeti és pomerániai földbirtokairól került ki, ezenkívül kiterjedt felvásárlószervezete működött Holsteinben és Mecklenburgban. A gabonaexport növelésének igénye és a városi lakosság ellátásának biztosítása magyarázzák — finansiális okok mellett — a polgári földbirtok és földbirtlet rendkívül magas arányát Brandenburgban. Altmarkban például a kontinentális Hanza-városok — Stendal, Berlin-Cölln, Tangermünde, Salzwedel stb. — a vidék parasztgazdaságainak és jövedelmeinek több mint 60%-át kezükben tartották, s hasonló a helyzet Uckermarkban is. Stettin esetében a városi földbirtok növekedése a 14. század közepéig rendkívül dinamikus. A brandenburgi gabona az Oderán Stettin valamint Stralsund és Wismar, az Elbán Hamburg közve-

³⁴ Dordrecht 1287. október 10-i vámtarifái egyértelműen bizonyítják, hogy a balti gabonát már ekkor ismerték a holland piacon: „Een hoet terwen of rogghen 1 den. Holl. Sonder die van Oestland gheven van elken hoede corens, alsoe verre abs si mer enen tol en gheven in sgraven land. 4 den. Holl.” HUB I. Nr. 1033.

³⁵ W. P. Blockmans, 1978. 463/464. — W. Prevenier, 1961. 156—160. — R. van Uytven, 1961. 265—267.; — H. van Werveke, 1959. 5—14.

³⁶ J. Ahvenainen, 1963. 69—75. — G. Asaert, 1973. 326. pp. — G. Bigwood, 1906. 400—403., 423—427. — L. Genicot, 1970. 4—10. — J. Hansen, 1912. 6. — P. Lindemans, 1952. 2. deel 36/37. — M. Mestayer, 1963. 157. — H. Neveux, 1974. 679—682. — A. Verhulst, 1964. 224. HUB III. Nr. 419., 452., 497.

³⁷ HUB III. Nr. 323. 396.; HUB IV. Nr. 82., 965.

³⁸ A Hollandba irányuló gabonaexport méreteit sajnos nem tudjuk meghatározni. Ebből a korai időszakból mindössze egyetlen üzletkötés részleteit ismerjük Danzig magisztrátusának 1379. június 23-án kelt leveléből, amely szerint danzigi kereskedőktől egy amsterdami kereskedő 30 Nobelért 10 Last (≈ 25 tonna) rozsot vásárolt Hamburgban. HUB IV. Nr. 662.

³⁹ G. Asaert, 1973. 326. — J. Hansen, 1912. 7.

⁴⁰ O. Johnsen, 1939. 133., 164., 191. HUB I. Nr. 746.; HUB III. Nr. 13.; HUB IV. Nr. 28., 579.

títésével jutott el az észak- és északnyugat-európai piacokra.⁴¹ A norvég gabonaimport mennyiségét az 1368/69. évi vámkönyvek alapján nem tudjuk meghatározni, mivel a kölni konföderáció kereskedelmi blokádot rendelt el Norvégia és Dánia ellen.⁴²

A késő középkori agrárkrízis a Balti-tenger vidékének gabonatermelésében is éreztette hatását, azonban a pusztásodás mértéke az egyes gabonatermelő régiókat nem egyenlő mértékben érintette. Az árugabona mennyisége Pomerániában, Brandenburgban különösen a Markban a 14. század közepétől a járványok, a politikai zavarok és a megújult kelet felé tartó migráció következtében a parasztgazdaságok száma 30%-kal csökkent.⁴³ Az egykor virágzó mezőgazdasági termelés és egyben a gabonakereskedelem válsága az 1360/70-es években e legsúlyosabb, s valószínű ezekkel a fejleményekkel van szoros összefüggésben Stralsund, Altdamm, Gollnow 1363/69. évi jelentéktelen gabonaforgalma. Talán csak Stettin 200 Last (kb. 500 tonna) rozs és rozsliszt kivitele említésre méltó, de a korábbi évtizedekhez képest itt is csökkenés következett be.⁴⁴ Ezzel szemben a porosz területek gabonatermelését nem érinti ilyen súlyosan a demográfiai krízis és a mezőgazdasági depresszió, sőt T. Ladogorski számításai szerint Lengyelország és Poroszország paraszti lakosságának lélekszáma — részben e megújuló migráció hatására — a 14. század második felében is növekszik.⁴⁵ A porosz Hanza-városok, elsősorban Danzig, az 1368/69. év hozzávetőlegesen 1500 Lastot (kb. 3750 tonnát) kitevő gabonaforgalmának búzából 90%-át, zabból 76%-át és rozsból 57%-át bonyolították le.⁴⁶ Tehát már a 14. század második felében megfigyelhető, hogy a Hanza gabonatermelésének és -kereskedelmének súlypontja Brandenburgból, Mecklenburgból, Pomerániából egyre inkább Poroszországba helyeződik, s ez a folyamat a 17. század első évtizedéig tovább erősödik, mikor is a porosz és lengyel gabona együttesen a teljes balti forgalomnak 90%-át adta.⁴⁷ A 14. század folyamán livlandi gabonával csak elvétve találkozunk a Hanza-városok vagy Északnyugat-Európa piacain. A Baltikum csak a 15. század végétől kapcsolódik be jelentősebb mennyiségekkel a nemzetközi gabonakereskedelemben, s ettől az időtől a porosz városok után Riga, Reval és Pernau bonyolították le a legnagyobb forgalmat Kelet-Európában.⁴⁸

A különféle nemesprémek, szőrmék és bőrök a legkeresettebb Hanza-árúk közé tartoztak. Ebből az áruféleségből 1368/69. évben 17 098 lüb. M. 12 Sch. értékben szállítottak a Hanza-kereskedők az északnyugat-európai piacokra. A prémek döntő többsége az orosz területekről származott, amit a Hanza-kereskedőség Novgorodban és Polockban vásárolt fel, Kisebb mennyiségben Lembergen és Boroszlón át kontinentális kereskedelmi utakon is szállítottak prémeket, de a késő középkorban az orosz területekről származó áru legnagyobb része Riga, Reval és Visby

⁴¹ E. M. Engel—B. Zientara, 1967. 147—153., 274—324. — J. Hansen, 1912. 93. — W. Kehn, 1968. 189—194., 218 passim. — E. Müller-Mertens, 1955/1956. 2. — W. Naudé, 1889. 24—33., 37—38.

⁴² Csak a bergeni Hanza-kontor kereskedői térnek vissza 1368-ban Norvégiából. I. G. Lechner, 1935. I. 486—494., 839—841.

⁴³ E. M. Engel—B. Zientara, 1967. 339.

⁴⁴ G. Lechner, 1935. I. 445., 448., 455., 806., 807., 809—811., II. St. 6., 8—12., 15., 17., 20., 21., (Stettin, rozs); I. 806. II. St. 13., 14., 18., 20., (Stettin, liszt); I. 471., 473., 474., 476. (Gollnow, rozs); I. 470., 471., 473., 475., (Gollnow, liszt); I. 169., 170., (Altdamm, rozs); I. 69., 170. (Altdamm, liszt).

⁴⁵ T. Ladogorski, 1958. E. Vielrose, 1957. 42—48. A kelet felé tartó migráció megújulása nemcsak a Markot érintette. Hasonlóképpen megerősödött Sziléziából a lengyel és rutén területek felé tartó migráció is. I. W. Kehn, 1968. 112.

⁴⁶ G. Lechner, 1935. II. D. 3—6., 11—13., 21., 23., 28—30., 36., 37., 40—43., 45—47., 52—54. (Danzig, rozs); II. E. 3., 4., 6., 8., 9., 14. (Elbing, rozs); II. D. 11., 14., 18., 29., 31., 33. (Danzig, búza); II. E. 2., 3., 6., 7. (Elbing, búza); I. 16., II. D. 2., 7—10., 12., 14., 15., 17—20., 24—26., 28., 30—32., 38., 39., 44., 48., 49—51., 56., 59., 61—63. (Danzig, árpa); II. E. 5., 10—18. (Elbing, árpa); II. D. 3., 9., 11., 63., (Danzig, liszt); II. E. 5., 13., 15. (Elbing, liszt); I. még HUB III. Nr. 13., 323., 396., 419., 452., 497.; HUB IV. Nr. 28., 82., 579., 662., 965., 1017., 1018., 1034.

⁴⁷ E. Baasch, 1927. 284/285. — N. E. Bang, 1906—1922. Del. 2. az érintett évek-nél — St. Hoszowski, 1960. 117—154. p. — D. Krannhals, 1942. 9—84. p. — A. Soom, 1961. táblázatok.

⁴⁸ J. Ahvenainen, 1963. 57. A korábbi időszakhoz I. LECUB I. Nr. 583., LECUB II. Nr. 745. G. Lechner, 1935. II. Pern. 1. (Pernau, rozs); I. 353 (Pernau, árpa és búza).

közvetítésével tengeri úton jutott el Északnyugat-Európába. Különösen Reval gazdasági életében játszott meghatározó szerepet a prémkereskedelem. Az 1368/69-ből fennmaradt 72 vámbizonlyat közül 42-ben prémüzletet említenek.⁴⁹ A 16. századtól, egy új kelet—nyugati kontinentális útvonalhálózat kialakulásától az orosz prém kereskedelme inkább szárazföldi utakon bonyolódott, melynek legfőbb organizátorává Lübeck helyett Lipcse vált.⁵⁰ A vámkönyvek és egyéb források 40—50 féle prémét különböztetnek meg fajtájuk, minőségük és származásuk szerint. Az értékesebb prémek, mint a hermelin, a pézsma, coboly, nerc, vidra stb. mellett a kivétel nagyobb része *bont werc*, *roet werc*, *zwart werc*, *varias opus*, *graen verx* néven említett olcsóbb szőrmékből állt.⁵¹ Az orosz területekről származó prémek mellett a *lettovesch*, *massowesch*, *podolsches*, *swesches*, *ungersch*, *vynsches werk* (*opus*) is megtalálható a Hanza-kereskedelemben, bár kétségtelen, hogy az orosz áruk forgalmához ezek nem hasonlíthatók, s minőségüket tekintve is alatta maradnak azoknak.⁵² Magyarországi prémmel mindössze három alkalommal találkoznak Hildebrand Veckinchusen königsbergi kereskedő üzleti könyveiben, minthogy Magyarország csak lazán kapcsolódott a Hanza-gazdasági rendszeréhez, s fémek kivételével más terméket a késő középkorban nem exportált számottevő mennyiségben a Visztulán, az Oderán, a Balti- és Északi-tengeren keresztül Északnyugat-Európába, ezért e három esetet egyedi jelenségnek kell tekintenünk.⁵³ Az 1368/69. évi Hanza-kivittelt Visby, Riga, Reval, Königsberg és Stockholm kereskedői bonyolították le. Ismerve a novgorodi Hanza-köztársaság kereskedelmi rendjét, Visby kiterjedt prémkereskedelme mögött elsősorban a lübecki kereskedők tevékenységét kell feltételeznünk.⁵⁴

A késő középkori Európa négy legjelentősebb rézbányájából kettő — a Harz-hegységben levő Goslar és Mansfeld a közép-svédországi Falun és környéke — a Hanza gazdasági rendszere által meghatározott területeken feküdt, s a felső-magyarországi Besztercebánya, Úrvölgye, Libetbánya, Szomolnok és Gölnicbánya réztermelésének közel fele a Hanza-kereskedők közvetítésével jutott Antwerpenbe, Bruggébe, Kölnbe, Aachenbe és Északnyugat-Európa más nagy feldolgozó- és fogyasztócentrumaiba. A felső-magyarországi rézbányák jelentőségét különösen az a körülmény növelte a 14. század második felében, hogy a Harzban folyó rézbányászati 1370-es évek körül átmenetileg visszaesett, míg a svédországi réztermelés ekkor még nem érte el későbbi fejlettségének színvonalát, s a termelés 1398—1400 körüli első csúcspontja után gyors, több évtizedig tartó hanyatlás következett be.⁵⁵ A Hanza-kereskedők a bányászásban szerzett érdekeltségek révén szinte teljes egészében kezükben tartották az európai rézpiacot, de nemcsak közvetítők voltak ennek a hatalmas rézüzletnek, hanem ők teremtették meg a kitermelés, a feldolgozás és az értékesítés centrumainak egységes gazdasági struktúráját. A Harzban bányászott réz Köln közvetítésével jutott el az antwerpeni piacra, de a városhoz közel eső Düren, Aachen, Stolberg, az Inde- és a Rur-folyó menti kisebb települések olvasztóiban és műhelyeiben is nagy mennyiségben dolgozták fel a rezet.⁵⁶ Hamburg és Lübeck szintén részt vett a harzi réz kereskedelmében s a két város kereskedői tengeri úton szállították a rezet Bruggébe, Antwerpenbe, Dordrechtbe, ahonnan további feldolgozásra a Maas-folyó menti Dinant-, Beauvignes, Lüttich, Henegouwen, Namur kohóiba került.⁵⁷ A svédországi réz Stockholmból és Nyköpingből a Balti-

⁴⁹ W. Stieda, 1887. CII.

⁵⁰ A késő középkori kontinentális szőrmkereskedelemhez I. HUB III. Nr. 559.

⁵¹ HUB III. Nr. 63., 396., 539., HUB IV. Nr. 80., 965.; W. Stieda, 1887. CXXVII—CXXXVII.

⁵² HUB III. Nr. 63.; M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 49. r. 16., 76. r. 14., 88. v. 8., 105. v. 9., Af. 6. 12. v. 2. f., 101. r. 9.

⁵³ M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 38. r. 10.; 47. r. 23.; 76. r. 20.

⁵⁴ A. Л. Хорошкевич, 1963. 45—121. — G. Lechner, 1935. I. 56., 61., 112., 115., II. Re. 1., 2., 4., 5., II. RI 11., 14.; Visby: I. 389., 391., 394., 396., 680., 682., 683., 686. M. P. Lesnikov, 1960. 67.

⁵⁵ F. Irsigler, 1979. HGB11. 19.

⁵⁶ Uo. 113.

⁵⁷ F. Irsigler, 1979. HGB11, 16—18. — HUB I. Nr. 61., 144., 357., 432., 808., 1033.; HUB II. Nr. 266. § 2.

és Északi-tengeren, főleg a Lübecki kereskedők közvetítésével jutott Északnyugat-Európába. Kisebb mértékben Hamburg, Köln, Stralsund és más Hanza-városok is részt vettek a svédországi rézkereskedelemben, s Visby és a livlandi városok Falunból látták el az orosz területeket.⁵⁸

A legnagyobb utat a felső-magyarországi rézszállítmányok tették meg a nyugat-európai feldolgozócentrumokig, majd a Dinantban, Aachenban, Strolbergben, Brunswickben, Nürnbergben előállított használati tárgyak, szerszámok, konyhafelszerelések stb. visszafelé, egészen a Közel-Keletig, Észak-Afrikáig, a 15. század elejétől, a portugál gyarmatbirodalom felemelkedésétől a Kelet-Indiáig eljutott.⁵⁹ A Hanza-forrásokban a *libeters*, *schmolnitzer*, *gilnitzer koppers* kifejezések egyaránt előfordulnak, az esetek többségében azonban a vámkönyvek, kárlisták és egyéb források az ércpörkölésnek, az előzetes finomításnak megfelelően a származási hely megjelölése nélkül *cuprum durum*, *-molle*, *-negrum*, *-fumeum*, *-non fabricatum*, *coepdraet* bejegyzéseket tartalmaznak. A fenti esetekben a kereskedelmi útvonal, a kereskedő származása alapján következtethetünk a rézérc bányászási helyére.⁶⁰ A ritkán előforduló *cuprum polana* esetében csaknem bizonyos, hogy felső-magyarországi rézről van szó, mivel a késő középkorban Lengyelországban nem folyt rézbányászat. Lengyelországon és Szilézián a Balti-tenger felé áthaladó felső-magyarországi rézszállítmányok legjelentősebb közvetítője a 14. század utolsó két évtizedéig a thorni kereskedőpolgárság volt. Besztercebányáról és környékéről, valamint a Szepességből induló rézszállítmányok Lubl—Szandecz—Czchow—Bochnie útvonalon jutottak el Krakkóig.⁶¹ Egy 15. század elején keletkezett német vers krakkót már *Kupferhaus*-nak nevezte; a város, Thorn árumegállító jogát, a felső-magyarországi rézüzletben elért primátusságát csak a 14. század végén tudta megtörni.⁶² A 14. század folyamán a lengyel uralkodók gazdaságpolitikájában határozottan megfigyelhető az a törekvés, hogy a porosz Hanza-városok és elsősorban Thorn kiváltságaival szemben Krakkó gazdasági hatalmát erősítsék. A városnak 1306. szeptember 12-én adományozott Lokietek Ulászló árumegállító jogát. Az oklevélben különös hangsúlyt kap a felső-magyarországi réz, ugyanis az uralkodó mindenekelőtt a rézkereskedelemben akar Krakkónak kiváltságos helyzetet biztosítani.⁶³ Nagy Kázmér 1335-ben, 1354-ben és 1359-ban újította meg Krakkó privilégiumait, s ezen belül a rézkereskedelemben élvezett árumegállító jogát.⁶⁴ Elődei politikáját követte a lengyel trónon I. Lajos is. Az uralkodó 1372. augusztus 6-án Visegrádon kelt oklevelében külön hangsúlyt ad annak, hogy Krakkó kereskedelmi kiváltságait *de universis Prussie partibus et signanter de Thoron* érkező kereskedőkkel szemben kell érvényesíteni, s később, 1380. évben kelt krakkói oklevelében az uralkodó megtiltja, hogy a porosz Hanza-városok felé Krakkó megkerülésével a Visztulán, a Dunajecen vagy szárazföldi kereskedelmi

⁵⁸ HUB III. Nr. 63., 565.; HUB IV. Nr. 141., 965. § 1., 980. § 1.

⁵⁹ G. Asaert, 1973. 290—295.

⁶⁰ Ph. Braunstein, 1977. 86. — Paulinyi O. 1933. 8 9. — J. Vlahović, 1977. 169, 170.

⁶¹ F. Bruns—H. Weczerka, 1967. Bd. 2. 669/670.

⁶² Th. Hirsch, 1858. 181.

⁶³ „Volumus eciam et promittibus, ut omnes Mercatores de quibuscumque Regionum partibus cum Mercibus ad dictam venientes Civitatem, omnia ipsorum Mercimonia sive Merces vendere possunt hospitibus extraneis, vel alijs ementibus quibuscumque, Excepto solo cupro, si adductum fuerit de Hungaria vel de Sandecz, vel de quibuscumque aliarum Regionum partibus sive locis, nulli extraneo, nisi Civibus nostris Cracoviensibus debet vendi: Et dicti Mercatores nullatenus, nisi rebus et Mercibus venditis, dictam nostram Civitatem Cracoviensem audeant pertransire. Ceterum addimus, ut predicti Mercatores de Hungaria vel de Sandecz, et de locis alijs quibuscumque cum cupro et alijs Mercibus versus Thorun super aquis non audeant navigare, neque in terra de cucere, nisi prius dictum cuprum et Mercimonia Cracovie deductum deponentur, et ibidem... civibus nostris vendantur, prout superius est expressum.” 1306. szeptember 12. KDMK. 1879. Nr. 7.

⁶⁴ „Noverint vniuersis presencium noticiam habituri, Quod nos Kazimirus dei gracia Rex Polonie recognoscimus et promittimus presencium per tenorem, quod postquam domino concedente de Polonia redibimus et nostros barones nobiscum habere poterimus commode, et quando nobis videbitur opportunum, depositum salis, plumbi vel cupri, in civitate casimiriensi, quod cives ibidem inter mettala duxerint eligendum, gratantissime faciemus.” 1335. február 27. KDMK. 1879. Nr. 19. 1. még Nr. 29., 32.

utakon rezet és vasat szállítsanak.⁶⁵ Krakkó és Thorn között folyó konkurenciaharc miatt helyezték át időnként a felső-magyarországi réz kereskedelmét a Boroszló—Frankfurt/a. d. Oder—Stettin útvonalra, s a tengerparti városból került a réz tovább Északnyugat-Európába. Egyébként a felső-magyarországi réznek az Oderán történő szállítása soha nem tudott igazán jelentőssé válni, s a Krakkó—Boroszló—Thorn—Danzig, valamint a Krakkó—Sandomierz—Thorn—Danzig útvonalat Lengyelország és a Német Lovagrend között támadt gazdasági és politikai küzdelmek idején is helyettesítette.⁶⁶ Mint az idézett forrásokból kitűnik, Lengyelország és Poroszország gazdasági ellentéteiben a felső-magyarországi réz fontos szerepet játszott, s a két ország közötti kereskedelmi háború az 1390-es évek elején döntő szakaszba érkezett. VI. Bogislaw Pomeránia és Wolgast hercegének 1390. május 29-i privilégiumában különféle vámkedvezményekben részesítette a Lengyelországból, Magyarországról, Litvániából és Ruténiából érkező kereskedőket; a forrás nyilvánvalóan a thorni árumegállító jog, s ezen belül is a réz árumegállító joga ellen irányult. S hogy összehangolt gazdaságpolitikáról volt szó VI. Bogislaw és a lengyel uralkodó között bizonyítja Jagello Ulászló 1390. augusztus 18-án kelt oklevele, amelyben az Oderán vagy szárazföldi úton Thorn megkerülésével Krakkóba érkező Hanza-kereskedőket vámkedvezményekben részesítette, többek között a réz- az ólom- és a cinkkereskedelem terén.⁶⁷ Lengyelország és Poroszország között a kereskedelmi zárlat végül 1397-ben szűnt meg, amelynek fő vesztese a lengyelországi, magyarországi, ruténiai kereskedelemtől elzárt Thorn volt. Ettől az időtől kezdve az északi irányú felső-magyarországi rézkivitel legfőbb szervezőjévé a krakkói és danzigi kereskedőpolgárság vált, s a felső-magyarországi rézkivitelben ez a kereskedelmi út fontosságát a 16. században is meg tudta őrizni.⁶⁸ A felső-magyarországi rézkivitel másik két fontos útvonala Bécsben és Prágán keresztül a dél-német városok, Villachon keresztül Velence és Firenze irányába haladt. A Hanza-kereskedők által kivitt felső-magyarországi rézszállítmányok nagyságrendjét erősen korlátozta a firenzei bányavállalkozók érdekeltsége. Velence és Firenze között létrejött egyezmények, valamint a két városnak az uralkodóval kötött szerződésai világosan bizonyítják, hogy az itáliai kereskedőség a felső-magyarországi bányák minél nagyobb részét akarta annak magas ezüsttartalma miatt finomítatlanul a velencei kohókba szállíttatni.⁶⁹ Az 1385. évi szerződés értelmében firenzei vállalkozók legfeljebb 200—250 milliarét (= 120—150 q) finomíthattak a felső-magyarországi kohókban, a többit a Velence környékén levő gettói üzemekbe szállították. Az itt megmunkált réz jelentős részét nemcsak a mediterrán piacokra, hanem tengeri úton Északnyugat-Európába is továbbszállították.⁷⁰

A 14. századi rézbányászat és -kereskedelem nagyságát csak durva becsléssel tudjuk meghatározni. A svédországi réztermelés évi 500—800 Schiffspfund (kb. 75—120 tonna) volt, míg a felső-magyarországi termelésre vonatkozó, viszonylag pontos adatok csak a Fugger-korszak kezdetétől állnak rendelkezésünkre, de a beszerce-

⁶⁵ G. Wenzel, 1876. III. köt. Nr. 26., 28., 32.; KDMK, 1878. Nr. 38., 41., 43. „... ut omnes et singuli dicte civitatis nostre Sandecensis cives, incole et mercatores, dimisis eorum transitibus seu navigibus in dictis aquis (vl. in Dunaiecz et Visla F. L.), et totaliter pretermisiss amplius super dictis aquis factis quomodocunque, cum ferro, cupro et aliis quibuscunque mercibus eorum in terra, et non alias, quam per Cracoviam nostram Civitatem, et per alia consueta loca viarum et theloniorum nostrorum Regialium in antea iugiter transeant et redeant, per que tempore re colende memoria condam domini Kazamiri Regis Polonie auunculi nostri predicti transire et proficisci consuetum et solitum ac statutum extiterat; quemadmodum eiam per dicte nostre civitatis Cracoviensis cives Iudice et sufficienter patentibus privilegiis fuerat demonstratum.” G. Wenzel, 1876. III. köt. N. 194.

⁶⁶ F. Bruns—H. Weczerka, 1967. Bd. 2. 571—574., 612.613., 625—627., 681—684., 649. pp. — O. Halaga, 1967. 75.; HUB V. Nr. 571.; HUB VI. Nr. 753.; W. Kehn, 1968. 271.

⁶⁷ HUB IV. Nr. 1017., 1018., 1021., 1022., 1034. — KDMK 1879. Nr. 72—75. — W. Kehn, 1968. 262.

⁶⁸ W. Kehn, 1968. 269.

⁶⁹ Ph. Braunstein, 1977. 86. — Paulinyi O., 1933. 13/14.

⁷⁰ Wenzel G. 1876. III. köt. Nr. 296., 311. „Et quod facient affirmari quam minus raminis poterunt in Hungaria; attamen totum, quod affinitur, non possit transire summam sive quantitatem milliarum ducentorum in ducentis quinquaginta in anno.” vo. Nr. 312.

bányai, szomolnoki, úrvölgyi, gölncibányai, libetbányai rézérc kereskedelmi forgalmának földrajzi kiterjedését figyelembe véve csaknem bizonyos, hogy messze felülmúlta más területeken folyó termelést.⁷¹ A lübecki kereskedőség 1368-ban 4300 lüb. M. értékű svédországi rézet szállítottak Északnyugat-Európába, míg a magyar réz forgalma 1500 lüb. M. volt. A königsbergi Hanza-kereskedő Hildebrand Veckingchusen üzleti könyveiben számos esetben említik a felső-magyarországi réz kivitelét Antwerpenbe, Londonba, Yarmouthba vagy általában Angliába. Egy-egy esetben az említett üzleti könyvben *koppers van Sweden, koppers to Prussen* is előfordul, az utóbbi is valószínűleg svédországi rézszállítmányra utal.⁷³ Az 1368/69. évi vámkönyvekben Stockholm és Gotland rézkereskedelme minden más porosz és pomerániai város forgalmát felülmúlta, de a Balti- és Északi-tengeri útvonalon kivitt felső-magyarországi réz forgalma sem elhanyagolható. A Német Lovagrend 1390 és 1405 közötti kereskedelmi bevételeiben ez az üzletág évi 7,6%-kal, s a későbbi évtizedekben Krakkó és Danzig esetében 20%-kal részesült.⁷³

A szakirodalom a 14. századot a réz reneszánszának vagy második bronzkor-szaknak is nevezi, talán ezért is tűnhet szerénynek a vas forgalma. A Hanza-területekről Északnyugat-Európába szállított vas legnagyobb része a svédországi bányákból származott.⁷⁴ A vámisztviselők a vasszállítmányok bejegyzésekor az *osemund* és a *ferrum* terminust használták. Az *osemund* egyértelműen és kizárólag svéd eredetre utal, míg a *ferrum* a svédországi és más területekről származó szállítmányok esetén egyaránt előfordult, Jóllehet az 1368/69. évi vámkönyvek nem, de más források megőrizték, hogy a Hanza-területen és a Hanza-kereskedők közvetítésével Északnyugat-Európában kis mennyiségben felső-magyarországi vas is forgalomba került.⁷⁵

A porosz és livlandi Hanza-városok jellegzetes exportcikke volt még a viasz, a len, a hamuzsír, a fa, a kátrány és a szurok. Az 13 050 lüb. M. (kb. 65,25 tonna) értékű viaszkereskedelem a teljes forgalom 3%-át alkotta. A viasz nagy része az orosz területekről, Rjazany vidékéről, Litvániából és Lengyelországból származott.⁷⁵ A livlandi Hanza-városok közül különösen Reval és Riga bonyolított le nagy forgalmat. Riga fennmaradt adóskönyve szerint 1286 és 1352 között bejegyzett 2000 kereskedelmi üzletből 428 a viaszra vonatkozik. Az orosz, lengyel és litván területekről származó viaszt keresettségé miatt nagy mennyiségben hamisították fagyúval, vajjal, gyantával, borsóliszttel, homokkal, téglaporról, ezért a viaszkivitel ellenőrzése önálló hivatalt (*wraker vagy wasvindere*) állítottak föl, amelynek a rossz

⁷¹ K. Kumlien, 1977. 246. — J. Vlahovič, 1967. 255—279. vö. 1977. 171. Csak szórványos adatokat találunk *Fejérpataky L.* 1885. 89., 94/95.

⁷² M. P. Lesnikov, 1973. Af 1. 83. r. 15., 17., 25.; 83. v. 20., 27., 30.; 103. v. 9.; Af 6. 127. r. 5.; 127. v. 15.; 138. r. 2.; 144. v. 9/10.; 147. r. 4/5.; 156. v. 3., 16., 23—27.; 167. r. 12., 14., 17.; 168. r. 23., 30.; 170. v. 2., 3., 8., 13—17. — G. Lechner, 1935. I. 92., 94., 95., 98., 362—367., 369., 370., 389., 627., 629., 630—632., 640., 1112., 1115., 1118.; II. D. 43., 45.; II. Str. 8., 9.

⁷³ W. Kehn, 1968. 268. — F. Renken, 1937., 165. — H. Samsonowicz, 1969. 26. A réz legfontosabb ötvözőanyagának, a cinknek tengeri forgalma az 1368/69. évi vámkönyvek szerint rendkívül csekély, s csak feltételezhetjük, hogy a cink Északnyugat-Európa nagy részfeldolgozó centrumaiba elsősorban kontinentális úton jutott. G. Lechner, 1935. I. 60., 519.; II. Str. 15. Az angol cinket — III. Edward 1363. június 20-i privilégiuma szerint — a Hanza-kereskedőség Calais-n keresztül szállította a kontinensre. I. HUB IV. Nr. 87. VI. Bogislav 1390. május 29-i, valamint Stralsund 1390. június 4-i privilégiumában viszont szerepel a Magyarországból, Lengyelországból behozott cink vámtarifája. HUB IV. Nr. 1017. § 2., 1018. § 8. L. még KDMK, 1879. Nr. 72—75. A cink-kereskedelem kontinentális útvonalának feltételezését támasztja alá II. Ulászló 1390. augusztus 18-án Krakkóban kelt privilégiuma, melyben a lübecki, hamburgi, wismari, landsbergi, frankfurti kereskedők kiváltságokat kapnak — többek között — a cink-kereskedelem terén. Az említett kereskedők valószínűleg az Elbát használták a cink Északnyugat-Európába való szállítására. L. HUB IV. Nr. 1034. § 1.

⁷⁴ G. Lechner, 1935. I. 94., 98., 362., 364—367., 369., 370., 630—632., 634—640., 654., 664., 680., 681., 1118.; HUB III. Nr. 396., 495.; HUB IV. Nr. 537.

⁷⁵ W. Böhnke, 1962. 51—53. — G. Wenzel, 1876. III. köt. Nr. 194.

⁷⁶ A. Л. Хорошкевич, 1963. 121—154. — W. Stieda, 1887. CXII—CXIV.

minőségű, hamisított árucikk piacra kerülésének megakadályozása volt a feladata.⁷⁷ A bruggei kontor 1398-ban Revalba küldött levele szerint azonban a hamisítást nem sikerült teljesen felszámolni, ugyanis a francia és burgund kereskedők panaszt tettek a kontor elöljáróinál a livlandi kereskedők pecsétjével hitelesített viasz hitvány minősége miatt.⁷⁸ Számos Hanza-városban jelentős viaszfeldolgozó ipar működött, s az orosz, a lengyel és a litván viaszt nemcsak nyersen, hanem feldolgozva, színezve is szállították Északnyugat-Európa piacaira.⁷⁹

Az 1368/69. évi vámkönyvek az orosz, a lengyel és a litván területekről származó fa-, szurok- és kátránykivitel terén nem tükrözik azt a fontosságot, amelyet a szakirodalom ezeknek a nyertermékeknek tulajdonít, s ami más, elsősorban későbbi források felhasználásával bizonyítható. Különösen a különféle faárúk — épületfa, hajóárbóc, hordódonga, tiszafa, fűrészáru, fenyőgerenda, tűzifa stb. — 413 lüb. M. 8 Sch. értékű kivitele túnik rendkívül alacsonynak, s valószínű, hogy az ebből az évből fennmaradt számadatok lényegesen alatta maradnak a 14. század második felére jellemző tényleges forgalomnak.⁸⁰

Az 1368/69. évi Hanza-kereskedelem fontosabb árucikkeinek forgalma

posztó	159 282	lüb. M.
hal (hering, angolna, tőkehal)	70 871,5	lüb. M.
só	61 775,5	lüb. M.
szatócsáru (divers, alia bona stb.)	55 779,5	lüb. M.
zsiradék (vaj, szalonna, olaj, fókazsír)	32 842,5	lüb. M.
bőr, szőrme	17 098,75	lüb. M.
gabona (búza, rozs, árpa, zab, rizs, liszt)	15 368,81	lüb. M.
viasz	13 050	lüb. M.
sör	6 087	lüb. M.
vas (acél, osemund)	4 751,58	lüb. M.
réz	4 674,75	lüb. M.
len	3 498,25	lüb. M.
nemesfém, bullion	2 699,62	lüb. M.
bor	2 291	lüb. M.
lenvászon	1 385	lüb. M.
kötél	715,5	lüb. M.
gyapjú	493	lüb. M.
fa	413,5	lüb. M.
méz	207	lüb. M.
cink	117,25	lüb. M.

⁷⁷ „dat mit smere eder mit ekerne eder mit harpoyse eder mit buteren eder mit erwiten eder mit jenigkerleye valsche gewelschet were.” HUB III. Nr. 586. L. még HUB III. Nr. 497., 588—590.; HUB IV. Nr. 377., 390. LECUB VI. Nr. 2925. 8.

⁷⁸ LECUB IV. Nr. 1481.

⁷⁹ Th. Hirsch, 1858. 324. HUB IV. Nr. 58., 82. 1., 188., 261., 537., 740., 773., 794. 6., 795. 3., 816., 965. I. G. Lechner, 1935. I. 211., 218., 220., 223., 230., 237., 248., 526., 536., 867., 875., 1359—1363.; II. D. 3., 8., 15., 17., 20., 38., 39., 42., 48., 51.; II R 11—17.; II Re 3., 5.; W. Stieda, 1887. I. A. 4., 8., 9., 11., 14., 15., 17., 24., 55.; I. B. 84., 85., 87., 91., 96—99.; I. C. 125.; I. D. 135.

⁸⁰ HUB IV. Nr. 221., 234. § 2., 9.; 321., 332. § 3.; 381., 657., 794. § 6.; 795. § 3.; 909., 1018. § 3.; 1034. § 1.; 1073., 1076. — G. Lechner, 1935. I. 56., 96., 530., 836., 838., 870., 873., 875., 1274. II. D. 1., 16., 23., 27. — W. Stieda, 1887. I. B. 73., 75—77., 82., 92.; I. C. 125., 126. — Ph. Dollinger, 1964. 287. — Th. Hirsch 1858. 84/85. — M. Malowist, 1970. 305. — H. Samsonowicz, 1969. 31—34.

*A Hanza-városok egyes csoportjainak kereskedelmi forgalma
1368/69. évben*

Oldesloe (Hamburg) Mölln	183 384,95 lüb. M.	35,29 ⁰ / ₀
Livland	96 842,97 lüb. M.	18,63 ⁰ / ₀
Schonen	82 123,21 lüb. M.	15,80 ⁰ / ₀
Svédország (Gotland)	81 357,42 lüb. M.	15,66 ⁰ / ₀
Poroszország	49 387,62 lüb. M.	9,50 ⁰ / ₀
Vend Hanza-városok	44 130,78 lüb. M.	8,50 ⁰ / ₀
Dánia (Norvégia)	6 946,44 lüb. M.	1,34 ⁰ / ₀
Flandria és Kampen	4 783,87 lüb. M.	0,92 ⁰ / ₀
	519 600,04 lüb. M.	100,00 ⁰ / ₀

Az 1368,69. évi vámkönyvek csak korlátozottan alkalmasak arra, hogy a Hanza egyes város csoportjainak gazdasági teljesítőképességét a forgalom nagyságrendjének segítségével megállapíthassuk. Mint korábban utaltam rá, a vámhelyek földrajzi fekvésénél fogva a tengeren zajló kelet—nyugati kereskedelmi forgalmat ellenőrizték, s a források ezt örökítették meg. Tehát azok a Hanza-városok, amelyek az északnyugat-európai piaccal döntően tengeri útvonalon létesítettek kapcsolatot nagyobb súllyal szerepelnek a forrásokban. Ez magyarázza a vend vagy a weszfáliai Hanza-városokhoz képest fejlettségben elmaradottabb livlandiak 18,63⁰/₀-os részesedését a teljes kereskedelmi forgalomban, amit egyébként e terület városainak gazdasági ereje nem indokolna. A legfejlettebb területnek számító vend Hanza-városok (az Alsó-Rajna vidéket nem tekintve, mivel ez nem szerepel a vámkönyvekben) Mecklenburggal együtt csak 8,5⁰/₀-kal részesült a kereskedelmi forgalomban. Ezt az arányt erősen torzítja az a körülmény, hogy Lübeck és Hamburg kereskedelmi forgalmának egy részét a Hamburg—Oldesloe—Mölln útvonalon feljegyzett adatok foglalják magukba anélkül, hogy a végösszeget városonként tovább tudnák bontani. A Hanzával kapcsolatban elsősorban a Balti- és Északi-tengeri kereskedelemre gondolunk, azonban az alacsonyabb számadatokat látva joggal feltételezhetjük, hogy az északnyugat-európai piacokhoz közelebb fekvő Hanza-városok kereskedelmi forgalmának tekintélyes része kontinentális útvonalon bonyolódott. Livlandhoz képest hasonlóképpen alacsonynak tűnik a porosz Hanza-városok forgalma; a porosz területek felfutása ugyan a 15. század első felében kezdődött, de a számadatokat itt is módosíthatná a kontinentális kereskedelem nagyságrendjének ismerete. Oldesloe, Hamburg és Mölln 183 384,95 lüb. M. értékű rendkívül magas forgalma a könyvviteli technikából és a vámszedés alapvető célkitűzéseiből következik, mivel végső soron nem a Hanza-kereskedelem működését, hanem az egyes városok kereskedőinek üzleti tevékenységét alapul véve a méltányos háborús teherviselést akarták biztosítani, a kereskedők harmadánál nem a kivitt vagy behozott áruk származási helyét és célállomását, csupán *venit de Oldesloe, versus Oldesloe* formulát jegyezték fel. A méltányos teherviselés szempontjából, különösen a behozatal esetén volt érdektelen az áru közelebbi származási helye, ezért csak néhány-szor találkozunk — Flandria és Kampen esetében — az északnyugat-európai piacok valamelyikének említésével.

A kereskedelmi forgalom összegzett számadatai viszont rendkívül kifejezően mutatják be a Hanza gazdasági rendszerének egyik legfontosabb sajátosságát. A Hanza Európa északi felén a kelet—nyugati kereskedelem legfőbb szervezője volt, s a városok hatalmuknál fogva számos, az egyes városnegyedekhez nem tartozó észak-és kelet-európai régiót is gazdasági rendszerükbe vontak. A Hanza-kereskedők a kereskedelmi forgalom 31,46⁰/₀-át Svédországgal a Schonen-félszigettel és Gotlanddal bonyolították le, az itt megvásárolt nyerstermékek és élelmiszerek képezték az északnyugat-európai kivitel döntő részét heringből, vajból, rézből, vasból stb., s a háborús események miatt megszakadt kereskedelem Dániával és Norvégiával békeidőben jelentős volt. A Hanza-közvetítőkereskedelem egyedülálló fejlettsége és szervezetsége ellenére is sajátosan késő középkori jelenség, s a továbbfejlődés lehetőségét az egyszerű közvetítőtevékenységen túl az egyes város csoportoknak a szomszédos régiókkal való funkcionális gazdasági együttműködés biztosíthatja. Ez a tendencia érvényesült a 15. század folyamán a porosz Hanza-városok esetében, míg a Lübeck vezette vend Hanza-városok a késő középkori közvetítőkereskedelem tradícióit katonai-hatalmi eszközökkel igyekeztek megőrizni.

A Hanza 1368/69. évi kereskedelmi forgalma városok, város csoportok szerint

Városok, város csoportok	Kivitel				Behozatal			
	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk láb. M.	Áruk ‰	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk láb. M.	Áruk ‰
Danzig	140	14,09	22 849,62	12,82	112	12,18	16 021,12	4,69
Elbing	39	3,90	6 600,00	3,70	27	2,93	3 068,37	0,90
Braunsberg					2	0,21	52,5	0,01
Königsberg	2	0,20	74	0,04	4	0,43	722,00	0,21
Poroszország	2	0,20						
Poroszország össz.	183	18,33	29 523,62	16,57	145	15,77	19 864,00	5,81
Reval	22	2,20	14 329,93	8,04	7	0,76	34 239,34	10,02
Riga	5	0,50	14 074,00	7,90	17	1,84	10 271,12	3,00
Windau					1	0,10	654,75	0,19
Pernau	15	1,50	22 698,56	12,74	9	0,97	253,25	0,07
Lemsal	1	0,10	322,00	0,18	1	0,10		
Livland össz.	43	4,30	51 424,5	28,86	35	3,80	45 418,46	13,30
Stockholm	14	1,40	12 488,97	7,00	22	2,39	20 648,5	6,04
Kalmar	15	1,50	4 140,00	2,32	20	2,17	6 177,1	1,80
Söderköping	13	1,30	6 057,5	3,40	14	1,52	7 692,0	2,25
Nyköping					1	0,10	375,5	0,10
Västervik	1	0,10	140,0	0,08	1	0,10		
Gotland	20	2,00	6 297,75	3,53	29	3,15	11 836,27	3,46
Svédország (Gotland)					2	0,21	1 997,31	0,58
Stockholm (Gotland)	1	0,10	278,0	0,15	7	0,76	3 246,5	0,95
Svédorsz. és Gotl. össz.	64	6,41	29 402,22	16,50	96	10,44	51 955,18	15,21
Wismar	200	20,04	6 191,61	3,47	140	15,23	5 519,37	1,61
Rostock	43	4,30	4 649,06	2,06	26	2,82	2 219,66	0,65
Stralsund	62	6,21	7 587,25	4,25	37	4,02	4 080,33	1,19
Greifswald	4	0,40	123,5	0,06	7	0,76	549,00	0,16
Stettin	75	7,51	7 056,5	3,96	72	7,83	5 552,5	1,62
Kolberg	1	0,10	130,0	0,07	1	0,10	30,0	0,01
Rügenwalde	1	0,10	32,0	0,01	6	0,65	411,0	0,12
vend Hanza és Mecklenburg össz.	386	38,67	25 768,92	14,46	289	31,44	18 361,86	5,37
Bergen					12	1,30	4 362,5	1,28
Koppenhága					1	0,16	22,0	0,01
Flensburg	1	0,10	30,0	0,01	1	0,10	139,19	0,04
Fehmarn	27	2,70	856,5	0,48	28	3,04	1 536,25	0,45
Dánia és Norvégia össz.	28	2,80	886,5	0,49	42	4,57	6 059,94	1,77
Oldesloe	81	8,11	37 317,83	20,94	56	6,09	136 280,12	39,91
Hamburg					1	0,10	9 247,5	2,70
Mölln	5	0,50	539,5	0,30				
összesen	86	8,61	37 857,33	21,24	57	6,20	145 527,62	42,62

A Hanza 1368/69. évi kereskedelmi forgalma városok, város csoportok szerint

Városok, város csoportok	Kivitel				Behozatal			
	Hajók Száma	Hajók %	lűb. M.	Áruk %	Hajók Száma	Hajók %	lűb. M.	Áruk %
Kampen					1	0,10	835,0	0,24
Brugge					3	0,32	3 856,37	1,12
Flandria	1	0,10	92,5	0,05				
összesen	1	0,10	92,5	0,05	4	0,43	4 691,37	1,37
Schonen	189	18,93	31 842,34	17,87	218	23,72	45 834,87	13,42
Malmö	13	1,30	226,0	0,12	24	2,61	3 030,0	0,88
Aahus	5	0,50	543,0	0,30	8	0,87	614,0	0,17
Asselies					1	0,10	33,0	0,01
összesen	207	20,74	32 611,34	18,30	251	27,31	49 511,87	14,5
Városok, város- csoportok össz.:	998	100,00	178 164,74	100,00	919	100,00	341 435,3	100,00

IRODALOM

- W. Abel, 1980. Strukturen und Krisen des spätmittelalterlichen Wirtschaft. Stuttgart—New York 1980.
- W. Achilles, 1959. Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen Europäischer Räume im 16. und 17. Jh. = Zf. Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1959. Apr. 32—55. p.
- J. Ahvenainen, 1963. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsinki 1963.
- H. Amman, 1954. Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter. = HGB11, Jg. 72. 1954. 1—61. p.
- G. Asaert, 1973. De Antwerpse scheepvaart in de XV^e eeuw (1394—1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen. Brussel 1973.
- E. Baasch, 1927. Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.
- N. E. Bang, 1906—1922. Tabeller over skibfart og varentransport gennem Oresund. 1497—1660. Del 1—2. Kobenhavn—Leipzig 1906—1922.
- G. Bigwood, 1906. Gand et la circulation des grains en Flandre du XIV^e au XVIII^e siècle. = VSWG, Bd. 4. 1906. 397—460. p.
- W. P. Blockmans, 1978. De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuw tijden (1384—1506). Brussel 1978.
- W. Böhnke, 1962. Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. = HGB11, Jg. 80. 1962. 26—95. p.
- A. Braun, 1926. Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des 17. Jh. Hamburg 1926.
- Ph. Braunstein, 1977. Le marché de cuivre à Venise à la fin du Moyen-Age. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Hrsg. v. H. Kellenbenz. Wien 1977. 148—171. p.
- F. Bruns,—H. Weczerka, 1967. Hansische Handelsstrassen. Textband. Weimar 1967.
- E. M. Carus-Wilson—O. Coleman, 1963. England's Export Trade 1275—1547. Oxford 1963.
- R. Doehaerd, 1947. Comptes du tonlieu d'Anvers. 1365—1404. Bruxelles 1947.
- Ph. Dollinger, 1964. La Hanse. (XII^e—XVII^e siècles.) Paris 1964.
- E. Engel,—B. Zientara, 1967. Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im spätmittelalterlichen Brandenburg. Weimar 1967.
- L. Fejérpataky, 1885. Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.
- W. Fellmann, 1961. Die Salzproduktion im Hanseraum. = Hansische Studien Berlin 1961.

- L. Genicot*, 1974. La crise agricole de moyen age dans le Namurois. Par M.—S. Bouchat-Dupont et B. Delvaux. Louvain 1974.
- O. Halaga*, 1967. Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. = HGB11, Jg. 85. 1967.
- J. Hansen*, 1912. Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und Getreidepolitik Lübecks. Lübeck 1912.
- H. Helbig*, 1973. Gesellschaft und Wirtschaft der Mark Brandenburg im Mittelalter. Berlin—New York 1973.
- HGB11 Hansische Geschichtsblätter
- K.G. Hildebrand*, 1954. Salt an sloth in Swedish economic history = The Scandinavian Economic History Review, Vol. II. No. 2. 1954.
- Th. Hirsch*, 1858. Handels- und Gewerbgeschichte Danzigs unter Herrschaft des Deutschen Orden. Leipzig 1858.
- A. Л. Хорошкевич*, 1963. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в 14—15. вкан. Москва 1963.
- St. Hoszowski*, 1960. The Polish Baltic Trade in the 15th—18th centuries. = Poland at the XIth International Congress of History Sciences in Stockholm. Warszawa 1960. 117—154. p.
- HR. Die Rezesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. Abt. 1. Bd. 1. Bearb. K. Koppmann. Leipzig 1970.
- HUB. Hansisches Urkundenbuch. Bd. 1—6. Bearb. K. Höhlbaum etc. Halle—Leipzig 1876—1895.
- F. Irsigler*, 1979. Hansischer Kupferhandel im 15. und in der ersten Hälfte des 16. Jhs. = HGB11, Jg. 97. 1979. 15—35. p.
- F. Irsigler*, 1979. Die wirtschaftliche Stellung der Stadt Köln im 14. und 15. Jh. Wiesbaden, 1979.
- O. Johnsen*, 1939. Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939.
- W. Kehn*, 1968. Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jh. Wien 1968.
- KDMK Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1275—1506. Część pierwsza. Wydał i przypisami objaśnił. Franciszek Piekosiński. Krakowie 1879.
- D. Krannhals*, 1942. Danzig und Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jh. Leipzig 1942.
- J. Kulischer*, 1928. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 1. München—Berlin 1928.
- K. Kumlien*, 1977. Staat, Kupfererzeugung und Kupferausfuhr in Schweden. 1500—1650. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Hrsg. v. H. Kellenbenz. Wien 1977. 241—259. p.
- K. Kunze*, 1891. Hanseakten aus England 1275 bis 1412. Halle 1891.
- St. Kutrzeba*, 1902. Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z węgrami Głównie z Archiwum Koszyckiego z lata 1354—1505. Kraków 1902.
- T. Ladogórski*, 1958. Studia nad zaludnieniem Polski w XIV. wieku. Wrocław 1958.
- G. Lechner*, 1935. Die Hansische Pfundzoll-liste des Jahres 1368. 18. März 1368 bis 10. März 1369. Lübeck 1935.
- LECUB Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Abt. 1. Bd. 1., 2., 4., 6. Hrsg. v. F. G. Bunge etc. Reval—Riga 1852—1873.
- E. von Lehe*, 1966. Die Märkte Hamburgs von den Anfängen bis zur Neuzeit. Wiesbaden 1966.
- M. Lemosse—M. Boulet*, 1950. Le commerce de l'ancien monde jusqu'à la fin du XVe siècle. Paris 1950.
- M. P. Lesnikov*, 1960. Lübeck als Handelsplatz für osteuropäische Waren im 15. Jh. = HGB11, Jg. 78. 1960. 67—86. p.
- M. P. Lesnikov*, 1973. Die Handelsbücher des hansische Kaufmanns Veckinhusen. Berlin 1973.
- P. Lindemans*, 1952. Geschiedenis van de landbouw in België. Deel 1. Antwerpen 1952.
- A. Mączak*, 1971. Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557—1647). = Der Aussenhandel Ostmitteleuropas. 1450—1650. Hrsg. v. I. Bog. Köln—Wien 1971. 28—46. p.
- M. Maloviwt*, 1970. Die Ostseeländer und die frühe europäische Übersee-Expansion. = Neue Hansische Studien. Berlin 1970. 301—310. p.
- M. Mestayer*, 1963. Les prix du blé et de l'avoine de 1329 á 1793. = Revue du Nord, 45., 1963. 157—176. p.

E. Müller-Mertens, 1955/1956. Untersuchungen zur Geschichte der brandenburgischen Städte im Mittelalter. = WZ d. Humbolt-Universitaet Berlin, Jg. V. 1955/1956. GSR Nr. 3/4., 1956/1957. Nr. 1.

W. Naudé, 1889. Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15. bis 17. Jh. mit besonderer Stettins und Hamburgs. Leipzig 1889.

H. Neveux, 1974. Les grains du Cambresis. Fin du XIV^e debut du XVII^e siècles. Lille, 1974.

O. Paulinyi, 1933. A középkori magyar réztermelés jelentősége. Bányaművelés és polgári vagyion Besztercebányán. Bp. 1933.

E. Power—M. M. Postan, 1951. Studies in English trade in the 15th century. London 1951.

W. Prevenier, 1961. De Leden en de staten van Vlaanderen. (1384—1405.) Brüssel 1961.

F. Renken, 1937. Der Handel des Königsberger Grosschäfferei des Deutschen Ordens mit Flandern um 1400. Weimar 1937.

H. Samsonowicz, 1969. Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jh. Weimar 1969.

D. Schäffer, 1879. Das Buch des lübeckischen Vogt auf Schonen. Halle 1887.

B. H. Slicher van Bath, 1965. Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jhs. = AAG Bijdragen 13. Wageningen 1965.

B. H. Slicher van Bath, 1960. De agrarische geschiedenis van West-Europa. (500—1850.) Utrecht-Antwerpen 1960.

A. Soom, 1961. Der baltische Getreidehandel im XVII. Jh. Stockholm 1961.

W. Stieda, 1887. Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jhs. Halle 1887.

Székely Gy., 1968. A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVIII. századi Közép-Európában. = Századok 102. évf. 1968. 1—2. sz. 3—34. p.

R. van Uytven, 1961. Stadsfinancien en standseconomie te Leuven van de XII^e tot het einde der XVI^e eeuw. Brussel 1961.

A. E. Verhulst, 1964. L'économie rurale de la Flandre et la dépression économique du Bas Moyen Age. = Studia Historica Gandensia, 7. 1964.

E. Vielrose, 1957. Ludność Polski od X do XVIII wieku. = Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1957. T. 5. Nr. 1. 3—50. p.

J. Vlachović, 1977. Die Kupferzeugung und der Kupferhandel in der Slowakie vom Ende des 15. bis zur Mitte des 17. Jhs. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Wien 1977. 148—171. p.

J. Vlahović, 1964. Slovenská med v 16. a 17. storočí. Bratislava 1964.

H. van der Wee, 1965. Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14., 15., en 16. eeuw. Brussel 1965.

H. Wendt, 1916. Schlesien und der Orient. Breslau 1916.

Wenzel G., 1876. Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. 3. köt. Bp. 1876.

B. Zenker, 1906. Zur volkswirtschaftlichen Bedeutung der Lüneburger Saline für Zeit vom 950—1370. Hannover—Leipzig 1906.